

Knowledge by Presence and the Rationality of Belief in God: A Reassessment of Plantinga's Reformed Epistemology in Light of Mullā Ṣadrā's Transcendent Philosophy

Mohammad Heydari Fard *

Abstract

The rationality of belief in God is a central issue in contemporary philosophical theology and religious epistemology. Against evidentialist approaches that regard religious belief as rational only when supported by sufficient evidence, Alvin Plantinga, within Reformed Epistemology, defends the rationality of non-inferential belief in God through the concepts of properly basic belief and the *sensus divinitatis*. Nevertheless, the ontological basis of such knowledge remains an open question. Using an analytical-comparative method and drawing on the works of Plantinga and Mullā Ṣadrā, this study examines the potential of knowledge by presence (*‘ilm al-ḥuḍūrī*) in Transcendent Philosophy for a reinterpretation of Reformed Epistemology. The findings show that although both thinkers affirm the possibility of non-inferential knowledge of God, knowledge by presence, grounded in the originality of existence, the gradation of being, and the unity of the knower and the known, offers a deeper ontological account of such knowledge. Accordingly, it may serve as an ontological foundation for reinterpreting the *sensus divinitatis*, shifting the discussion from epistemic justification to the existential disclosure of divine knowledge. From this perspective, Transcendent Philosophy contributes to a richer understanding of direct and non-inferential knowledge of God in dialogue with Reformed Epistemology.

*Faculty Member of the Department of Islamic Studies, Faculty of Basic and Applied Sciences, Kermanshah University of Technology, Kermanshah, Iran, m.heydarifard@kut.ac.ir

Date of Recieve: 2026/04/22 Date of Revise: 2026/05/08 Date of Acceptance: 2026/07/17

 Copyright©2010, Faculty of Islamic Theology and Sciences at University of Tabriz. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

Key Words: Knowledge by Presence, Reformed Epistemology, Sensus Divinitatis, Rationality of Religious Belief, Mullā Ṣadrā, Alvin Plantinga

Introduction

One of the central debates in philosophy of religion concerns whether rational belief in God necessarily depends on inferential reasoning and evidential justification. Modern evidentialist thinkers have generally maintained that religious belief requires sufficient empirical or rational evidence to be epistemically legitimate. In response, Alvin Plantinga's Reformed Epistemology introduced an alternative framework in which belief in God may be rational even without formal argumentation. However, despite its epistemological strength, an unresolved problem remains: while Reformed Epistemology explains how non-inferential belief in God can be justified, it offers only limited explanation of the ontological conditions that make direct awareness of God possible. This raises the central question of whether Mullā Ṣadrā's theory of knowledge by presence can provide an ontological foundation for deepening Plantinga's account of non-inferential religious knowledge. The significance of this research lies in establishing dialogue between contemporary analytic philosophy of religion and classical Islamic philosophy. Contemporary debates on religious epistemology have focused mainly on epistemic justification while often neglecting metaphysical and ontological dimensions of knowledge. Meanwhile, Sadrian philosophy offers a sophisticated ontological account of direct knowledge that remains underexplored globally. Reexamining Reformed Epistemology through knowledge by presence not only enriches debates on rational religious belief but also demonstrates the capacity of Islamic philosophy to contribute meaningfully to contemporary philosophy of religion. The study therefore addresses both a philosophical gap and the need for cross-cultural dialogue in epistemology.

Methodology

This research adopts a comparative-analytical method. The first stage examines the main foundations of Alvin Plantinga's Reformed Epistemology, focusing on his critique of evidentialism, the theory of properly basic belief, and the epistemic role of Sensus Divinitatis in belief formation. The second stage investigates Ṣadrā's epistemological framework within Transcendent Philosophy, emphasizing the ontological principles underlying knowledge by presence, including the originality of existence of gradational unity, as well as the unity of knower and known. In the final stage, both systems are comparatively analyzed to identify their similarities and differences regarding divine knowledge, the role of reason, and immediate awareness of God. The study relies on conceptual analysis and interpretive comparison rather than empirical investigation.

Findings

The comparative analysis reveals several important points of convergence between the two philosophical systems. Both Plantinga and Ṣadrā reject epistemological reductionism that limits rational knowledge exclusively to inferential demonstration. Both thinkers affirm the possibility of immediate, non-inferential knowledge of God grounded in fundamental aspects of human existence. However, significant differences remain in their explanatory frameworks. Plantinga primarily operates within an epistemological model concerned with justification, warrant, and proper cognitive functioning. In contrast, Ṣadrā situates knowledge within an ontological framework where cognition emerges through existential presence and direct disclosure of reality. The study demonstrates that while *sensus divinitatis* explains how belief in God emerges as epistemically warranted, knowledge by presence explains why such direct awareness is metaphysically possible. In Ṣadrīan philosophy, human awareness of God originates in humanity's existential dependence upon the divine source of being. Thus, knowledge by presence can be understood as supplying the ontological foundation absent in Plantinga's account.

Discussion and Conclusion

The findings confirm the central hypothesis of this study: Ṣadrā's theory of knowledge by presence provides an ontological framework for reinterpreting Alvin Plantinga's Reformed Epistemology. The relationship between these two theories should be understood not as philosophical replacement but as conceptual deepening. Plantinga defends the rational legitimacy of belief in God at the epistemological level, whereas Ṣadrā extends the discussion by grounding divine knowledge within the existential structure of human reality. Consequently, the rationality of religious belief cannot be explained solely through epistemic justification but must also be linked to the ontological relation between human beings and transcendent reality. More broadly, this comparative dialogue demonstrates the continuing relevance of Islamic philosophy for enriching contemporary debates in philosophy of religion and creating new possibilities for integrating epistemological and metaphysical approaches to religious knowledge.

References

- Aijaz, Imran (2024). *The Diderot Objection to Plantinga's Reformed Epistemology*, Religious Studies, Vol. 60, No.1: pp.123-146.
- De Cruz, Helen; De Smedt, Johan (2014). *A Natural History of Natural Theology: The Cognitive Science of Theology and Philosophy of Religion*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Kierkegaard, Soren (2021). *Fear and Trembling: A New Translation*, New York: Liveright Publishing Corporation.

- Madigan, Timothy James (1999). *Ethics and Evidentialism: W. K. Clifford and The Ethics of Belief*, New York: State University of New York Press.
- McCain, Kevin (2023). *Evidence and Religious Belief*, In John Fuqua, John Greco and Tyler McNabb (Eds.), *The Cambridge Handbook of Religious Epistemology*, Cambridge: Cambridge University Press.

ISSN: 3116-160x

الهیات فلسفی

الهیات فلسفی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی دانشگاه تبریز

سال اول، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۵، ۲۵-۴۸

علم حضوری و عقلانیت باور به خدا: بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا در پرتو حکمت متعالیه ملاصدرا

محمد حیدری فرد *

چکیده

عقلانیت باور به خدا از مهم‌ترین مسائل الهیات فلسفی معاصر و معرفت‌شناسی دین است. در برابر رویکرد قرینه‌گرایانه که عقلانیت باور دینی را وابسته به شواهد و براهین کافی می‌داند، آلون پلنتینگا در چارچوب معرفت‌شناسی اصلاح‌شده از عقلانیت باور برهان نامحور به خدا دفاع کرده و آن را بر پایه نظریه «باور پایه موجه» و «حس خداشناسی» تبیین می‌کند. با این حال، پرسش از مبنای وجودشناختی این معرفت‌همچنان مطرح است. پژوهش حاضر با روش تحلیلی-تطبیقی و با تکیه بر آثار پلنتینگا و ملاصدرا، ظرفیت نظریه علم حضوری در حکمت متعالیه را برای بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که هرچند هر دو متفکر از امکان معرفت برهان نامحور به خدا دفاع می‌کنند، علم حضوری با اتکا به اصولی چون اصالت وجود، تشکیک وجود و اتحاد عالم و معلوم، تبیینی وجودشناختی عمیق‌تر از این معرفت ارائه می‌دهد. بر این اساس، می‌توان علم حضوری را مبنایی وجودشناختی برای بازخوانی حس خداشناسی دانست؛ مبنایی که بحث عقلانیت باور دینی را از سطح توجیه معرفتی به سطح امکان و انکشاف وجودی معرفت الهی ارتقا می‌دهد. از این منظر، حکمت متعالیه می‌تواند در گفت‌وگو با معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، فهمی عمیق‌تر از امکان معرفت مستقیم و برهان نامحور به خدا فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها: علم حضوری، معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، حس خداشناسی، عقلانیت باور دینی، ملاصدرا، پلنتینگا

* عضو هیأت علمی گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم پایه و کاربردی، دانشگاه صنعتی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران m.heydarifard@kut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۲ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۲۶

مقدمه

مسئله عقلانیت باور دینی یکی از مهم‌ترین و مناقشه‌برانگیزترین مباحث الهیات فلسفی معاصر به شمار می‌رود. پرسش اساسی در این حوزه آن است که آیا باور به خداوند برای آنکه عقلانی و موجه تلقی شود، نیازمند اقامه دلیل و برهان است یا اینکه می‌تواند مستقل از استدلال نیز از اعتبار معرفتی برخوردار باشد. این مسئله به‌ویژه پس از گسترش رویکردهای تجربه‌گرایانه و شکل‌گیری سنت قرینه‌گرایی در فلسفه جدید اهمیت مضاعفی یافت. بر اساس دیدگاه قرینه‌گرایان، پذیرش هر باوری تنها در صورتی عقلانی است که مبتنی بر شواهد و قرائن کافی باشد؛ از این‌رو، باور دینی نیز برای برخورداری از توجیه معرفتی ناگزیر از اتکا به استدلال‌های عقلانی تلقی می‌شود (McCain, 2023: 29). چنین رویکردی تأثیر گسترده‌ای بر مباحث فلسفه دین و الهیات فلسفی برجای گذاشت و مسئله توجیه باور به خدا را به یکی از محوری‌ترین مباحث معرفت‌شناسی دین تبدیل کرد.

در برابر این نگرش، آلون پلنتینگا با طرح «معرفت‌شناسی اصلاح‌شده» کوشید نشان دهد که باور به خدا لزوماً مبتنی بر استدلال نیست و می‌تواند همچون بسیاری از باورهای بنیادین دیگر، به‌صورت مستقیم و غیر استنتاجی شکل گیرد. وی با نقد مبانی قرینه‌گرایی، نظریه «باور پایه موجه» را در حوزه باور دینی بسط داد و مدعی شد که انسان از نوعی استعداد فطری برای شناخت خداوند برخوردار است که آن را «حس خداشناسی» می‌نامد (Plantinga, 2000: 168). بر اساس این دیدگاه، باور به خدا در شرایط مناسب می‌تواند بدون اتکا به استدلال، واجد توجیه و عقلانیت باشد. از این‌رو نظریه پلنتینگا را می‌توان یکی از تأثیرگذارترین تلاش‌ها در دفاع از عقلانیت باور دینی در فلسفه دین معاصر دانست.

با وجود اهمیت و نفوذ گسترده معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، برخی از منتقدان بر این باورند که نظریه پلنتینگا بیش از آنکه تبیینی وجودشناختی از امکان معرفت مستقیم به خدا ارائه کند، بر توجیه معرفت‌شناختی چنین باوری تمرکز دارد. به بیان دیگر، هرچند این نظریه نشان می‌دهد که باور به خدا می‌تواند عقلانی باشد، اما درباره چگونگی تحقق این معرفت و مبنای وجودی ارتباط انسان با حقیقت الهی توضیح کافی ارائه نمی‌کند (De Cruz & De Smedt, 2015: 123). از همین‌رو، بررسی ظرفیت سنت‌های فلسفی دیگر برای تکمیل یا تعمیق این نظریه می‌تواند افق‌های تازه‌ای را در مباحث الهیات فلسفی بگشاید. در این میان، حکمت متعالیه ملاصدرا از ظرفیت قابل توجهی برای ورود به این گفت‌وگو برخوردار است. نظریه علم حضوری در اندیشه صدرایی، معرفت را صرفاً امری ذهنی یا بازنمایانه نمی‌داند، بلکه آن را نحوه‌ای از وجود و حضور می‌شمارد. بر مبنای اصولی همچون اصالت وجود، تشکیک وجود و

اتحاد عالم و معلوم، علم حضوری به عنوان گونه‌ای از معرفت بی‌واسطه تبیین می‌شود که در آن، معلوم نزد عالم حاضر است. این مبانی می‌توانند امکان تفسیر عمیق‌تری از معرفت برهان نامحور به خدا را فراهم آورند و در نتیجه، افق جدیدی برای ارزیابی نظریه پلانتینگا بگشایند. از این منظر، علم حضوری می‌تواند زمینه انتقال بحث از سطح توجیه معرفتی باور دینی به سطح امکان و انکشاف وجودی معرفت الهی را فراهم آورد.

بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش حاضر آن است که آیا نظریه علم حضوری در حکمت متعالیه می‌تواند مبنایی وجودشناختی برای تبیین عقلانیت باور برهان نامحور به خدا در معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلانتینگا فراهم آورد؟ فرضیه پژوهش این است که علم حضوری، به دلیل ابتدای آن بر مراتب وجود و اتحاد عالم و معلوم، می‌تواند مبنایی وجودشناختی برای بازخوانی حس خداشناسی در معرفت‌شناسی اصلاح‌شده فراهم آورد و از این رهگذر، تبیین پلانتینگا از عقلانیت باور دینی را تعمیق کند. بر اساس این فرضیه، حکمت متعالیه در جایگاه مکملی فلسفی برای معرفت‌شناسی اصلاح‌شده ظاهر می‌شود و می‌تواند با ارائه تبیینی وجودشناختی از معرفت مستقیم، فهم عمیق‌تری از مبانی عقلانیت باور دینی در چارچوب نظریه پلانتینگا به دست دهد.

پیشینه تحقیق

به عنوان پیشینه، اولین مقاله مورد بررسی، مقاله فدایی (۱۳۹۲) «بررسی تطبیقی معرفت فطری خدا از نظر علامه طباطبایی با نظریه حس الوهی پلانتینگا» است که از حیث مسئله، چارچوب نظری و هدف پژوهش با مقاله حاضر تفاوت دارد. در پژوهش فدایی، محور اصلی بررسی، مقایسه مفهوم معرفت فطری خدا در اندیشه علامه طباطبایی و نظریه حس الوهی پلانتینگاست و نویسنده در پی تبیین وجوه اشتراک و افتراق این دو دیدگاه در مسئله خداشناسی فطری است. در حالی که در پژوهش حاضر، کانون بحث بر نظریه علم حضوری در حکمت متعالیه ملاصدرا قرار دارد و تلاش می‌شود ظرفیت این نظریه برای بازخوانی و تعمیق معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلانتینگا مورد ارزیابی قرار گیرد. از این رو، تمرکز پژوهش بر تبیین مبانی وجودشناختی معرفت برهان نامحور به خدا و تحلیل نسبت علم حضوری با حس خداشناسی است. این رویکرد امکان بررسی گذار از سطح توجیه معرفت‌شناختی باور دینی به سطح تبیین وجودشناختی آن را فراهم می‌آورد؛ موضوعی که در پژوهش فدایی مورد توجه قرار نگرفته است.

همچنین دومین مقله که از حیث مسئله محوری و دستاورد مورد انتظار با مقله حاضر تفاوت دارد، مقله خوشنویسان (۱۴۰۴) «بررسی تطبیقی معرفت‌شناسی دینی از دیدگاه ملاصدرا و پلانتینگا» است. در پژوهش خوشنویسان، تمرکز اصلی بر مقایسه مبانی معرفت دینی در دو دستگاه فکری و ارائه الگویی تلفیقی برای عقلانیت

۳۲ علم حضوری و عقلانیت باور به خدا: بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا در پرتو حکمت متعالیه ملاصدرا

دینی از طریق ترکیب مؤلفه‌های حکمت متعالیه و نظریه ضمانت پلنتینگاست. در مقابل، این پژوهش درصدد ارائه یک مدل تلفیقی یا نظریه جامع درباره عقلانیت دینی نیست، بلکه مسئله‌ای محدودتر و مشخص‌تر را دنبال می‌کند؛ یعنی بررسی امکان بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا در پرتو نظریه علم حضوری ملاصدرا. بر این اساس، کانون تحلیل مقاله حاضر بر تبیین مبنای وجودشناختی معرفت برهان نامحور به خدا و ارزیابی ظرفیت علم حضوری برای تفسیر عمیق‌تر نظریه حس خداشناسی متمرکز است که در مقاله ذکر شده دیده نمی‌شود. از این‌رو، پژوهش حاضر به جای طراحی چارچوبی ترکیبی برای عقلانیت دینی، بر واکاوی نسبت میان توجیه معرفت‌شناختی و انکشاف وجودی در مسئله معرفت به خدا تمرکز دارد و از این جهت مسیر پژوهشی متفاوتی را دنبال می‌کند.

مقاله سوم که از حیث مسئله، چارچوب نظری و هدف پژوهش با مقاله حاضر تفاوت دارد، مقاله ترکاشوند و صادقیان بناب (۱۳۹۶) «بررسی تطبیقی-انتقادی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و آل‌وین پلنتینگا درباره اثبات وجود خدا» است. در پژوهش یادشده، تمرکز اصلی بر مقایسه و ارزیابی مبانی فلسفی اثبات وجود خدا و تحلیل نسبت میان بدهت وجود خدا در اندیشه علامه طباطبایی و باور پایه در دیدگاه پلنتینگاست؛ از این‌رو، مسئله محوری آن ناظر به امکان یا چگونگی اثبات وجود خدا و نقد قوت معرفتی این دو رویکرد است. در مقابل، پژوهش حاضر در پی بررسی مسئله اثبات وجود خدا نیست، بلکه بر عقلانیت باور برهان نامحور به خدا و امکان بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا در پرتو نظریه علم حضوری ملاصدرا تمرکز دارد. از این‌رو، کانون تحلیل در این پژوهش نه مقایسه بدهت یا اثبات وجود خدا، بلکه تبیین مبنای وجودشناختی معرفت مستقیم به خدا و ارزیابی ظرفیت علم حضوری برای تعمیق نظریه حس خداشناسی است؛ مسئله‌ای که در پژوهش یادشده مورد توجه قرار نگرفته است.

بر این اساس، نوآوری پژوهش حاضر را می‌توان در دو محور اصلی صورت‌بندی کرد: نخست، تلاش برای تفسیر نظریه حس خداشناسی پلنتینگا بر پایه مبانی وجودشناختی علم حضوری در حکمت متعالیه که افقی متفاوت از مطالعات پیشین می‌گشاید. دوم، انتقال کانون تحلیل از سطح صرف توجیه معرفتی باور دینی به سطح تبیین امکان و انکشاف وجودی معرفت الهی؛ رویکردی که در پژوهش‌های پیشین کمتر به صورت مستقل مورد توجه قرار گرفته است.

۱. عقلانیت باور دینی در معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا

۱-۱. نقد قرینه‌گرایی و دفاع از باور پایه

یکی از مهم‌ترین مباحث معرفت‌شناسی دین در دوران معاصر، مسئله توجیه باور دینی است. پرسش اصلی در این زمینه آن است که باور به خداوند تحت چه شرایطی می‌تواند عقلانی و موجه تلقی شود. بخش قابل توجهی از فلسفه جدید و معاصر تحت تأثیر رویکردی قرار داشته است که عقلانیت هر باور را وابسته به وجود شواهد و قرائن کافی می‌داند. بر اساس این دیدگاه، هیچ باوری نباید بدون پشتوانه مناسب پذیرفته شود و میزان پذیرش هر گزاره باید متناسب با میزان شواهد موجود برای آن باشد. این رویکرد که در ادبیات فلسفی با عنوان «قرینه‌گرایی» شناخته می‌شود، تأثیر عمیقی بر ارزیابی معرفتی باورهای دینی برجای گذاشته است.

در کنار قرینه‌گرایی، رویکرد ایمان‌گرایی نیز در مباحث عقلانیت باور دینی جایگاه قابل توجهی دارد. ایمان‌گرایان بر این باورند که ایمان دینی در بنیاد خود از سنخ تجربه و تعهدی وجودی است و نمی‌توان آن را به‌طور کامل در چارچوب معیارهای عقلانی و استدلالی توضیح داد. در برخی تقریرهای این دیدگاه، به‌ویژه در آثار کی‌یرکگور، ایمان نوعی جهش وجودی تلقی می‌شود که فراتر از سنجش‌های صرفاً عقلانی قرار می‌گیرد (Kierkegaard, 2021: 54).

یکی از مشهورترین صورت‌بندی‌های قرینه‌گرایی را ویلیام کلیفورد ارائه کرده است. وی در مقاله مشهور «اخلاق باور» بر این اصل تأکید می‌کند که «همیشه، همه‌جا و برای هر کسی نادرست است که بر اساس شواهد ناکافی به چیزی باور داشته باشد». بر اساس این اصل، پذیرش باور دینی نیز تنها در صورتی موجه خواهد بود که از پشتوانه استدلالی و شواهد کافی برخوردار باشد. در نتیجه، اگر فردی نتواند برای باور خود به خداوند دلایل قانع‌کننده‌ای ارائه کند، باور او از منظر معرفتی ناموجه تلقی خواهد شد (Madigan, 1999: 77).

این رویکرد، هرچند در نگاه نخست با معیارهای عقلانیت سازگار به نظر می‌رسد، با دشواری‌های متعددی مواجه است. مهم‌ترین اشکال آن این است که خود اصل قرینه‌گرایی نیز به نظر نمی‌رسد مبتنی بر شواهدی باشد که بتواند معیار مورد ادعای خود را برآورده سازد. افزون بر این، بسیاری از باورهای روزمره انسان‌ها، مانند باور به وجود جهان خارج، اعتماد به حافظه، اعتبار ادراک حسی یا وجود سایر اذهان، بدون استناد به استدلال‌های پیچیده پذیرفته می‌شوند و با این حال عموماً عقلانی قلمداد می‌گردند. اگر پذیرش این باورها عقلانی است، دشوار می‌توان ادعا کرد که همه باورهای عقلانی لزوماً مبتنی بر استدلال و قرینه‌اند.

۳۴ علم حضوری و عقلانیت باور به خدا: بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا در پرتو حکمت متعالیه ملاصدرا
آل‌وین پلنتینگا در واکنش به چنین رویکردی، مبانی قرینه‌گرایی را مورد نقد قرار داده و تلاش می‌کند نشان دهد که باور به خداوند نیز می‌تواند در شمار باورهای عقلانی برهان نامحور قرار گیرد. به اعتقاد او، سنت معرفت‌شناسی جدید به‌ویژه تحت‌تأثیر تجربه‌گرایی کلاسیک، دامنه باورهای پایه را بیش از حد محدود کرده است. در این سنت، تنها گزاره‌های بدیهی، گزاره‌های خودآشکار یا گزاره‌های مبتنی بر تجربه مستقیم، شایستگی قرار گرفتن در زمره باورهای پایه را دارند؛ در حالی که چنین محدودیتی نه تنها قابل اثبات نیست، بلکه با نحوه واقعی شکل‌گیری بسیاری از باورهای انسانی نیز سازگار به نظر نمی‌رسد (Plantinga, 2015: 34).

پلنتینگا برای عبور از این مشکل، مفهوم «باور پایه موجه» را مطرح می‌کند. مقصود از باور پایه، باوری است که توجیه خود را از استنتاج از باورهای دیگر به دست نمی‌آورد، بلکه به نحو مستقیم و غیر استنتاجی در دستگاه معرفتی انسان شکل می‌گیرد. برای مثال، باور به وجود جهان خارج، باور به وجود سایر اشخاص یا باور به گذشته، معمولاً نتیجه استدلال نیستند، بلکه به صورت طبیعی و مستقیم در انسان پدید می‌آیند. از نظر پلنتینگا، عقلانیت این باورها وابسته به استدلال نیست و همین امر نشان می‌دهد که استنتاج، تنها راه دستیابی به باورهای موجه نیست.

بر این اساس، پلنتینگا استدلال می‌کند که باور به خداوند نیز می‌تواند در شرایط خاص در زمره باورهای پایه موجه قرار گیرد. به بیان دیگر، فرد ممکن است بدون استناد به برهان‌های کلامی یا فلسفی و صرفاً از طریق تجربه‌ای مستقیم یا آگاهی فطری، به وجود خداوند باور پیدا کند و این باور همچنان از حیث معرفتی، عقلانی و موجه باشد. بدین ترتیب، پلنتینگا با گسترش قلمرو باورهای پایه، راه را برای دفاع از عقلانیت باور دینی بدون اتکا به استدلال‌های سستی خداشناختی هموار می‌سازد (Plantinga, 2011: 178).

نقد قرینه‌گرایی و دفاع از باور پایه، نقطه آغازین معرفت‌شناسی اصلاح‌شده است. با این حال، تبیین اینکه باور به خدا چگونه به صورت مستقیم و برهان نامحور در انسان شکل می‌گیرد، نیازمند بررسی مفهوم دیگری در اندیشه پلنتینگا است که وی آن را «حس خداشناسی» می‌نامد. این مفهوم، محور اصلی تبیین پلنتینگا از عقلانیت باور دینی را تشکیل می‌دهد و در بخش بعدی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۲. حس خداشناسی و تبیین معرفت برهان نامحور

پس از نقد قرینه‌گرایی و دفاع از امکان وجود باورهای پایه موجه، مهم‌ترین پرسش پیش‌روی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده آن است که باور به خدا چگونه می‌تواند در شمار این باورها قرار گیرد. به بیان دیگر، اگر باور به خدا لزوماً مبتنی بر استدلال نیست، منشأ پیدایش آن چیست و بر چه اساسی می‌توان آن را عقلانی دانست؟ پلنتینگا برای

پاسخ به این پرسش، مفهوم «حس خداشناسی» را در کانون نظریه خود قرار می‌دهد و از آن به عنوان سازوکار معرفتی شکل‌گیری باور دینی یاد می‌کند.

مفهوم حس خداشناسی ریشه در سنت الهیات مسیحی، به‌ویژه اندیشه ژان کالون، دارد. کالون معتقد بود که خداوند در سرشت انسان نوعی آگاهی طبیعی از خویش قرار داده است؛ آگاهی‌ای که انسان را به سوی شناخت خداوند هدایت می‌کند. پلنتینگا این ایده را در چارچوب معرفت‌شناسی معاصر بازسازی می‌کند و می‌کوشد نشان دهد که باور به خدا می‌تواند محصول عملکرد طبیعی و صحیح یکی از قوای شناختی انسان باشد (Plantinga, 2017: 48).

از نظر پلنتینگا، حس خداشناسی نوعی قوه یا استعداد معرفتی است که در شرایط خاص، باور به خدا را به صورت مستقیم در انسان پدید می‌آورد. این قوه همانند سایر قوای شناختی انسان عمل می‌کند؛ همان‌گونه که ادراک حسی در مواجهه با جهان خارج باورهای درباره اشیای پیرامون ایجاد می‌کند یا حافظه باورهای درباره گذشته در اختیار ما قرار می‌دهد، حس خداشناسی نیز در موقعیت‌های معینی، باور به خدا را در ذهن انسان شکل می‌دهد. بنابراین، باور به خدا در این چارچوب نتیجه یک استدلال نظری نیست، بلکه واکنشی طبیعی و معرفتی به تجربه‌های خاص انسانی است. پلنتینگا معتقد است موقعیت‌های متعددی می‌توانند زمینه فعال‌شدن حس خداشناسی را فراهم آورند. برای مثال، انسان هنگام مشاهده آسمان پرستاره، عظمت کوه‌ها، نظم شگفت‌انگیز طبیعت یا هماهنگی پیچیده موجودات زنده، ممکن است به صورت خودجوش به وجود خالق حکیم باور پیدا کند. همچنین تجربه زیبایی‌های عمیق طبیعی، مانند تماشای طلوع خورشید یا شکوه یک منظره طبیعی، می‌تواند چنین باوری را در او برانگیزد. از سوی دیگر، برخی موقعیت‌های وجودی نظیر احساس سپاس‌گزاری در برابر نعمتی غیرمنتظره، مواجهه با رنج و ناتوانی، احساس گناه پس از یک خطای اخلاقی یا تجربه آرامش ناشی از بخشایش و نجات نیز می‌توانند به پیدایش باور به خدا بیانجامند. در این موارد، فرد از طریق استدلال از مقدمه‌ای به نتیجه «خدا وجود دارد» نمی‌رسد، بلکه این باور به صورت مستقیم در ذهن او شکل می‌گیرد. از این‌رو، باور به خدا در نظریه پلنتینگا شباهت بیشتری به ادراک یا تجربه دارد تا به استنتاج منطقی (Plantinga & Wolterstorff, 2022: 25).

البته صرف پایه بودن یک باور برای موجه بودن آن کافی نیست. ممکن است فردی نیز بر اساس توهم یا اختلال شناختی به باورهای دست‌یابد که هرچند غیر استنتاجی‌اند، اما از اعتبار معرفتی برخوردار نباشند. از این‌رو، پلنتینگا در آثار متأخر خود، به‌ویژه در تبیین مفهوم «تضمین معرفتی»، می‌کوشد شرایطی را مشخص کند که تحت آن یک باور می‌تواند به معرفت تبدیل شود.

۳۶ علم حضوری و عقلانیت باور به خدا: بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا در پرتو حکمت متعالیه ملاصدرا

در نظریه پلنتینگا، تضمین معرفتی آن ویژگی‌ای است که باور صادق را به معرفت تبدیل می‌کند. وی معتقد است که یک باور زمانی از تضمین معرفتی برخوردار است که از رهگذر عملکرد صحیح قوای شناختی انسان حاصل شده باشد. مقصود از عملکرد صحیح آن است که قوای شناختی مطابق غایت و کارکردی که برای آن‌ها در نظر گرفته شده عمل کنند و در محیطی مناسب به فعالیت بپردازند. در چنین شرایطی، اگر این قوا برای دستیابی به حقیقت طراحی شده باشند، باورهای حاصل از آن‌ها واجد اعتبار معرفتی خواهند بود.

بر این اساس، اگر حس خداشناسی بخشی از ساختار طبیعی شناخت انسان باشد و در شرایط مناسب به درستی عمل کند، باور حاصل از آن نیز می‌تواند از تضمین معرفتی برخوردار شود. در نتیجه، باور به خدا نه تنها یک باور پایه، بلکه باوری موجه و عقلانی خواهد بود. نکته مهم آن است که در این تبیین، عقلانیت باور دینی وابسته به اقامه استدلال‌های فلسفی یا کلامی نیست، بلکه به صحت عملکرد سازوکار معرفتی‌ای وابسته است که این باور را پدید می‌آورد. با این حال، نقش باورهای پایه در اندیشه پلنتینگا صرفاً به بی‌نیازی از استدلال محدود نمی‌شود؛ زیرا این باورها در صورت برخورداری از تضمین معرفتی، می‌توانند به مثابه مبنایی برای شکل‌گیری و توجیه سایر باورها نیز عمل کنند. از این‌رو، باور پایه در نظریه پلنتینگا نه یک باور عقل‌گریز یا صرفاً برهان نامحور، بلکه عنصری بنیادی در ساختار نظام معرفتی انسان به شمار می‌رود (Plantinga, 1990: 63).

از منظر پلنتینگا، براهین خداشناختی هرچند ممکن است در تقویت یا تأیید باور دینی نقش داشته باشند، اما شرط ضروری عقلانیت آن نیستند. همان‌گونه که انسان برای اعتماد به حافظه یا ادراک حسی خود نیازمند استدلال نیست، باور به خدا نیز می‌تواند بدون واسطه استدلال از اعتبار معرفتی برخوردار باشد. بدین ترتیب، پلنتینگا میان «داشتن دلیل برای باور» و «عقلانی بودن باور» تمایز قائل می‌شود و نشان می‌دهد که نبود استدلال لزوماً به معنای ناموجه بودن یک باور نیست (عسکرزاده مزرعه و علم‌الهدی، ۱۳۹۷: ۹۲). به هر حال، به نظر می‌رسد مسئله اصلی صرفاً تبیین عدم نیاز باور دینی به استدلال نباشد، بلکه مهم‌تر از آن، توضیح منشأ و سازوکار شکل‌گیری چنین باوری است. به بیان دیگر، اگر باور به خدا به صورت مستقیم و برهان نامحور پدید می‌آید، پرسش اساسی آن است که این آگاهی از چه مبنای وجودی و معرفتی ناشی می‌شود؛ پرسشی که زمینه ورود به بحث علم حضوری را فراهم می‌سازد.

۳-۱. محدودیت‌های تبیینی نظریه پلنتینگا

معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا را می‌توان یکی از مهم‌ترین تلاش‌های فلسفه دین معاصر در دفاع از عقلانیت باور دینی دانست. این نظریه با نقد مبانی قرینه‌گرایی و گسترش قلمرو باورهای پایه موجه، امکان دفاع از باور به خدا

را بدون اتکا به استدلال‌های سنتی فراهم ساخته است. همچنین، طرح مفهوم حس خداشناسی و نظریه تضمین معرفتی، چارچوبی منسجم برای تبیین عقلانیت باور دینی در سطح معرفت‌شناختی ارائه می‌دهد. با این همه، نظریه پلنتینگا با پرسش‌ها و چالش‌هایی مواجه است که عمدتاً به تبیین ماهیت معرفت مستقیم به خدا و مبانی وجودی آن مربوط می‌شوند.

نخستین مسئله به ابهام در ماهیت معرفتی حس خداشناسی بازمی‌گردد. پلنتینگا باور به خدا را محصول عملکرد نوعی قوه شناختی می‌داند که در شرایط مناسب فعال شده و به صورت مستقیم باور دینی را در انسان پدید می‌آورد. با این حال، وی توضیح روشنی درباره ماهیت دقیق این آگاهی ارائه نمی‌کند. مشخص نیست که آیا حس خداشناسی نوعی ادراک است، یا گونه‌ای شهود، یا صرفاً سازوکاری روان‌شناختی که زمینه شکل‌گیری باور دینی را فراهم می‌آورد. به بیان دیگر، اگرچه نظریه پلنتینگا منشأ باور به خدا را به یک قوه شناختی نسبت می‌دهد، اما درباره چگونگی تحقق این شناخت و نحوه ارتباط آن با واقعیت الهی توضیح کافی عرضه نمی‌کند (Perrine, 2024: 742).

این ابهام زمانی آشکارتر می‌شود که حس خداشناسی با سایر قوای معرفتی مقایسه گردد. در ادراک حسی، رابطه میان قوه ادراک و متعلق ادراک تا حدود زیادی روشن است؛ انسان شیئی را مشاهده می‌کند و در نتیجه باوری درباره آن شیء شکل می‌گیرد. اما در مورد حس خداشناسی، کیفیت این رابطه چندان روشن نیست. اگر خداوند متعلق این معرفت است، نحوه حضور یا انکشاف او برای فاعل شناسایی چگونه باید تبیین شود؟ نظریه پلنتینگا در این زمینه بیشتر به توصیف کارکرد این قوه می‌پردازد تا تحلیل فلسفی ماهیت آن.

مسئله دوم به فقدان تبیین وجودشناختی بازمی‌گردد. پلنتینگا اساساً در چارچوب معرفت‌شناسی حرکت می‌کند و دغدغه اصلی او اثبات این نکته است که باور به خدا می‌تواند موجه و عقلانی باشد. از این رو، تمرکز وی بر شرایط تحقق معرفت، کارکرد صحیح قوای شناختی و ویژگی‌های باور موجه است. اما این پرسش که چرا اساساً انسان توانایی شناخت مستقیم خدا را دارد و چه نسبتی میان ساختار وجودی انسان و حقیقت الهی برقرار است، کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد. به تعبیر دیگر، نظریه پلنتینگا بیش از آنکه به تبیین «امکان وجودی معرفت» بپردازد، به توجیه «اعتبار معرفتی باور» اهتمام دارد. از این منظر، معرفت‌شناسی اصلاح‌شده بیشتر به شرایط صدق و توجیه باور نظر دارد تا مبانی وجودی و متافیزیکی پیدایش آن (Aijaz, 2024: 123).

همین مسئله موجب شده است که برخی پژوهشگران میان سطح معرفت‌شناختی و سطح وجودشناختی در نظریه پلنتینگا تفکیک قائل شوند. به نظر می‌رسد نظریه وی در سطح نخست از انسجام و توان دفاعی قابل توجهی برخوردار

۳۸ علم حضوری و عقلانیت باور به خدا: بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا در پرتو حکمت متعالیه ملاصدرا است، اما در سطح دوم همچنان ظرفیت گفت‌وگو با سنت‌های فلسفی دیگر را دارد. به بیان دقیق‌تر، معرفت‌شناسی اصلاح‌شده نشان می‌دهد که باور برهان نامحور به خدا می‌تواند عقلانی باشد، اما درباره ماهیت این معرفت و مبنای وجودی آن هنوز جای تأمل و بررسی باقی است.

از این‌رو، می‌توان گفت یکی از نیازهای نظری در مباحث معاصر عقلانیت باور دینی، جستجوی مبنایی فلسفی است که بتواند امکان معرفت مستقیم به خدا را در سطحی عمیق‌تر تبیین کند. چنین مبنایی باید بتواند افزون بر دفاع از اعتبار معرفتی باور دینی، رابطه میان فاعل شناسایی و متعلق شناخت را نیز توضیح دهد و روشن سازد که چگونه انسان می‌تواند به نحوی برهان نامحور با حقیقت الهی مرتبط شود. در اینجا است که برخی ظرفیت‌های موجود در سنت فلسفه اسلامی، به‌ویژه حکمت متعالیه ملاصدرا، اهمیت پیدا کرده و زمینه مناسبی برای گفت‌وگو پدید می‌آید؛ سنتی که در آن، نظریه علم حضوری می‌کوشد امکان معرفت مستقیم را بر مبنای وجودشناختی استوار سازد.

۲. علم حضوری و معرفت الهی در حکمت متعالیه

۲-۱. مبنای وجودشناختی علم حضوری

نظریه علم حضوری در حکمت متعالیه بر مجموعه‌ای از مبنای وجودشناختی استوار است که بدون توجه به آن‌ها نمی‌توان تبیین ملاصدرا از معرفت را به درستی فهمید. ملاصدرا معرفت را در پیوندی وثیق با ساختار هستی تفسیر می‌کند و از این‌رو، تحلیل علم حضوری مستلزم بررسی اصولی همچون اصالت وجود، تشکیک وجود و نسبت علم و وجود است. این مبنای چارچوبی فراهم می‌کنند که در پرتو آن، امکان معرفت مستقیم و بی‌واسطه قابل تبیین می‌شود.

نخستین اصل بنیادین حکمت متعالیه، اصالت وجود است. بر اساس این نظریه، آنچه در خارج تحقق عینی دارد و منشأ آثار واقعی است، وجود است و ماهیات صرفاً مفاهیمی هستند که ذهن از واقعیت‌های خارجی انتزاع می‌کند. بدین ترتیب، وجود، حقیقت بنیادین عالم محسوب می‌شود و سایر مفاهیم فلسفی در نسبت با آن معنا می‌یابند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ۶، ۱۴). این تحول در حوزه هستی‌شناسی، پیامدهای مهمی در معرفت‌شناسی نیز دارد؛ زیرا اگر وجود منشأ همه آثار و کمالات باشد، علم نیز باید در نسبت با وجود تفسیر شود، نه به عنوان امری مستقل از آن.

اصل دوم، تشکیک وجود است. ملاصدرا وجود را حقیقتی واحد می‌داند که در مراتب مختلف شدت و ضعف ظهور می‌یابد. تفاوت میان موجودات به اختلاف در مرتبه وجودی آن‌ها بازمی‌گردد، نه به تباین کامل حقایق آن‌ها. از

این منظر، عالم هستی مجموعه‌ای از مرتب گوناگون یک حقیقت واحد است که از پایین‌ترین مرتب هادی تا عالی‌ترین مرتبه وجودی امتداد دارد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۲، ۱۴۵). نظریه تشکیک، افزون بر تبیین وحدت و کثرت در عالم، نقش مهمی در توضیح امکان معرفت ایفا می‌کند؛ زیرا بر اساس آن، میان عالم و معلوم نوعی سنخیت وجودی برقرار است و همین سنخیت، امکان شناخت را فراهم می‌آورد.

بر پایه این دو اصل، ملاصدرا تلقی ویژه‌ای از علم ارائه می‌کند. از نظر او، علم صرفاً یک کیفیت ذهنی یا بازنمایی مفهومی از اشیاء نیست، بلکه نوعی ظهور و انکشاف وجودی است. به همین دلیل، میان علم و وجود رابطه‌ای درونی برقرار است و هرچه مرتبه وجودی موجودی کامل‌تر باشد، بهره او از علم و آگاهی نیز بیشتر خواهد بود. در واقع، علم یکی از شئون و کمالات وجود به شمار می‌رود و از شدت و ضعف وجود تأثیر می‌پذیرد.

این تلقی از علم، زمینه نظری علم حضوری را فراهم می‌سازد. اگر علم مرتبه‌ای از وجود باشد، در برخی موارد، معرفت می‌تواند از طریق حضور مستقیم معلوم نزد عالم تحقق یابد، نه از طریق واسطه‌های مفهومی و صور ذهنی. در چنین حالتی، معرفت حاصل نوعی انکشاف و حضور است و از همین رو، از خطا و فاصله‌ای که در معرفت‌های حصولی وجود دارد، مصون خواهد بود (صدرالدین شیرازی، ۱۴۰۱: ۱۰۹).

بر این اساس، علم حضوری در حکمت متعالیه ریشه در مبانی عمیق وجودشناختی دارد. اصالت وجود، تشکیک وجود و پیوند ذاتی علم و وجود نشان می‌دهند که معرفت در بنیاد خود نحوه‌ای از تحقق وجودی است. این مبانی در ادامه زمینه لازم را برای فهم نظریه اتحاد عالم و معلوم و تبیین امکان معرفت مستقیم به خداوند فراهم می‌آورند.

۲-۲. اتحاد عالم و معلوم و تبیین معرفت مستقیم

یکی از مهم‌ترین مباحث در معرفت‌شناسی ملاصدرا، نظریه «اتحاد عالم و معلوم» است که وی آن را در چارچوب مبانی وجودشناختی حکمت متعالیه به صورت منسجم و برهانی تبیین می‌کند. هرچند اصل این ایده به صورت‌هایی در آثار برخی متفکران پیش از ملاصدرا نیز مطرح شده بود، اما ملاصدرا با پیوند دادن آن به مبانی‌ای چون اصالت وجود و تشکیک وجود، صورت‌بندی فلسفی دقیق‌تری از آن ارائه می‌دهد. این نظریه نقش مهمی در تبیین امکان معرفت مستقیم دارد؛ زیرا اگر علم در اندیشه صدرایی مرتبه‌ای از وجود و نحوه‌ای از انکشاف باشد، باید روشن شود که این انکشاف چگونه تحقق می‌یابد و چه نسبتی میان عالم و معلوم برقرار است. پاسخ ملاصدرا به این پرسش در نظریه اتحاد عالم و معلوم قابل پیگیری است.

در بسیاری از نظریه‌های معرفت، شناخت از طریق صورت‌ها و مفاهیم ذهنی تبیین می‌شود و میان ذهن و

۴۰ علم حضوری و عقلانیت باور به خدا: بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا در پرتو حکمت متعالیه ملاصدرا
واقعیت خارجی نوعی فاصله معرفتی وجود دارد. از این‌رو، همواره این پرسش مطرح است که آیا آنچه در ذهن حاضر است با واقعیت خارجی مطابقت دارد یا خیر. ملاصدرا با تکیه بر اصالت وجود و تشکیک وجود، راه‌حل متفاوتی ارائه می‌کند. به اعتقاد او، در مرتبه ادراک، میان عالم و معلوم نوعی اتحاد برقرار می‌شود؛ بدین معنا که معلوم در مرتبه‌ای متناسب با وجود عالم برای او حاضر و مکشوف می‌گردد.

بر این اساس شناخت، انتقال تصویری از شیء به ذهن نیست، بلکه نوعی حضور وجودی معلوم نزد عالم است. اهمیت این نظریه در آن است که امکان تبیین معرفت مستقیم را فراهم می‌کند؛ معرفتی که در آن معلوم بدون نیاز به واسطه‌های مفهومی نزد عالم حاضر است. نمونه روشن این نوع شناخت، علم انسان به خویشتن است. انسان برای آگاهی از وجود خود به استدلال یا تصویر ذهنی نیاز ندارد، بلکه خود را به صورت مستقیم درک می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۹۱: ۷۱). ملاصدرا این الگو را مبنای تبیین علم حضوری قرار می‌دهد. در علم حضوری، اعتبار معرفت از حضور خود معلوم ناشی می‌شود، نه از مطابقت یک مفهوم ذهنی با واقعیت خارجی.

البته مراتب این انکشاف متناسب با مراتب وجودی انسان متفاوت است. هرچه مرتبه وجودی نفس کامل‌تر باشد، ظرفیت آن برای ادراک حضوری حقایق نیز افزایش می‌یابد. بدین ترتیب، نظریه اتحاد عالم و معلوم با تبیین علم به مثابه حضور و انکشاف، بنیان فلسفی علم حضوری را فراهم می‌سازد و امکان معرفت مستقیم را بر مبنایی وجودشناختی توضیح می‌دهد (خزاعی و سرکارپور، ۱۴۰۰: ۹۵). همین ویژگی است که این نظریه را به یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های حکمت متعالیه برای گفت‌وگو با مباحث معاصر معرفت‌شناسی دین تبدیل می‌کند.

۲-۳. علم حضوری و امکان معرفت خدا

یکی از مهم‌ترین نتایج معرفت‌شناسی صدرایی، تبیین امکان معرفت برهان نامحور به خداوند است. اگر علم حضوری نوعی آگاهی مبتنی بر حضور معلوم نزد عالم باشد، این پرسش مطرح می‌شود که آیا چنین معرفتی می‌تواند نسبت به خداوند نیز تحقق یابد یا خیر. ملاصدرا در پاسخ به این پرسش، با تکیه بر مبانی هستی‌شناختی خود، امکان نوعی معرفت مستقیم به خدا را قابل دفاع می‌داند؛ معرفتی که هرچند با احاطه کامل بر ذات الهی ملازم نیست، اما از سنخ آگاهی‌های استدلالی و مفهومی نیز فراتر می‌رود.

مبنای اصلی این دیدگاه، نظریه حضور قیومی حق تعالی است. در حکمت متعالیه، خداوند علت هستی‌بخش همه موجودات و قیوم آن‌هاست؛ بدین معنا که موجودات در اصل وجود و بقای خود وابسته به او هستند و هیچ‌گونه استقلال از مبدأ هستی ندارند. از این‌رو، رابطه خداوند با عالم رابطه‌ای بیرونی میان علت و معلول نیست، بلکه

محمد حیدری فرد ۴۱

نوعی معیت و احاطه وجودی بر سراسر هستی است (صدرالدین شیرازی، ۱۴۰۴: ۵۲). ملاصدرا با استناد به آموزه‌های قرآنی و مبانی فلسفی خود، بر این باور است که خداوند از هر چیزی به آن نزدیک‌تر است و هیچ موجودی از قلمرو حضور او بیرون نیست.

بر اساس این تحلیل، اگر خداوند در متن وجود انسان حاضر باشد و وجود انسان نیز در همه شئون خود وابسته به او باشد، آگاهی انسان از خویشتن نمی‌تواند کاملاً منفک از آگاهی نسبت به مبدأ هستی باشد. از همین‌رو، برخی از شارحان حکمت متعالیه بر این باورند که علم حضوری نفس به خود، در مرتبه‌ای عمیق‌تر، راهی به سوی آگاهی از خداوند نیز می‌گشاید (جوادی‌آملی، ۱۴۰۱: ۱۴۰). مقصود از این سخن آن نیست که انسان در هر مرتبه‌ای واجد معرفت کامل به خداست، بلکه مراد آن است که ساختار وجودی نفس ظرفیت نوعی توجه و آگاهی مستقیم نسبت به مبدأ متعال را در خود دارد (محموظی و گرامی، ۱۴۰۱: ۱۶۰).

این مسئله با بحث فطرت در اندیشه اسلامی نیز پیوند می‌یابد. ملاصدرا فطرت را صرفاً یک گرایش روان‌شناختی یا عاطفی نمی‌داند، بلکه آن را ریشه‌دار در حقیقت وجودی انسان تفسیر می‌کند. از نگاه او، نفس انسانی به دلیل وابستگی وجودی خود به مبدأ هستی، به طور طبیعی گرایشی به سوی کمال مطلق و حقیقت نامتناهی دارد. این گرایش فطری زمینه‌ای معرفتی نیز در خود نهفته دارد. به همین دلیل، خداشناسی در حکمت متعالیه تنها حاصل استدلال‌های فلسفی نیست، بلکه با ساختار وجودی انسان و نحوه تحقق نفس انسانی ارتباط دارد.

بر این اساس، امکان معرفت برهان نامحور به خدا در حکمت متعالیه بر سه پایه استوار است: حضور قیومی حق تعالی در سراسر هستی، وابستگی وجودی نفس انسانی به مبدأ متعال و فطرت خداجوی انسان. مجموعه این مبانی نشان می‌دهد که معرفت به خدا محصول استنتاج از مقدمات نظری نیست، بلکه ریشه در نحوه وجود انسان و نسبت وجودی او با خداوند دارد. همین ویژگی، نظریه علم حضوری را به یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های حکمت متعالیه برای تبیین معرفت مستقیم به خدا تبدیل نموده و زمینه‌ای مناسب برای گفت‌وگو با نظریه حس خداشناسی در معرفت‌شناسی اصلاح‌شده فراهم می‌آورد.

۳. بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده در پرتو علم حضوری

۳-۱. همگرایی فکری

در نگاه نخست، مقایسه معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگ با نظریه علم حضوری ملاصدرا ممکن است دشوار به نظر برسد؛ زیرا این دو نظریه در دو سنت فکری، دو بستر تاریخی و دو دستگاه فلسفی متفاوت شکل گرفته‌اند. با

۴۲ علم حضوری و عقلانیت باور به خدا: بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلتنینگا در پرتو حکمت متعالیه ملاصدرا
این حال، تأمل در دغدغه‌های بنیادین هر دو متفکر نشان می‌دهد که ورای تفاوت‌های مفهومی و روش‌شناختی،
نوعی همگرایی عمیق در مواجهه با مسئله معرفت دینی میان آن‌ها وجود دارد. این همگرایی نه در یکسانی نتایج،
بلکه در اشتراک افق نظری آنان قابل مشاهده است؛ افقی که در آن، امکان معرفت به خدا فراتر از الگوی صرفاً
استدلالی فهم می‌شود.

نخستین نقطه همگرایی را باید در تلقی خاص هر دو متفکر از نسبت انسان و امر الهی جست‌وجو کرد. در هر
دو دستگاه فکری، معرفت خدا ریشه در نحوه خاصی از نسبت میان انسان و حقیقت متعالی دارد. پلتنینگا این نسبت
را در قالب حس خداشناسی تبیین می‌کند و ملاصدرا آن را در چارچوب وابستگی وجودی نفس به مبدأ هستی
توضیح می‌دهد. هرچند مبانی نظری این دو تبیین متفاوت است، اما هر دو بر این نکته تأکید دارند که آگاهی از خدا
را نمی‌توان صرفاً محصول یک فرایند استنتاجی متأخر دانست. به بیان دیگر، خداشناسی در هر دو نظریه از لایه‌های
بنیادین‌تر حیات انسانی سرچشمه می‌گیرد (شکیبی و خوشنویسان، ۱۴۰۲: ۱۳۰).

بر همین اساس، فطری بودن معرفت خدا در اندیشه این دو متفکر معنایی فراتر از یک گرایش روان‌شناختی پیدا
می‌کند. فطرت در اینجا اشاره به نوعی تناسب درونی میان ساختار انسان و حقیقت الهی دارد. از این منظر، معرفت
خدا امکانی است که در متن وضعیت وجودی او ریشه دارد. تفاوت در آن است که پلتنینگا این امکان را در قالب
یک قوه شناختی صورت‌بندی می‌کند، در حالی که ملاصدرا آن را بر مبنای نحوه وجود انسان و نسبت او با مبدأ
متعال تفسیر می‌نماید.

دومین نقطه همگرایی به اعتبار معرفت برهان نامحور بازمی‌گردد. یکی از مفروضات مسلط در بخش‌هایی از
فلسفه جدید مانند قرینه‌گرایی آن است که اعتبار معرفتی یک باور به میزان استدلال‌پذیری آن وابسته است. در مقابل،
هر دو متفکر با صورت‌بندی‌های متفاوت، از امکان نوعی معرفت معتبر دفاع می‌کنند که پیش از استدلال و مستقل از
آن تحقق می‌یابد. در این چارچوب، استدلال تنها راه دسترسی به حقیقت نیست، بلکه یکی از راه‌های تبیین، تقویت
یا بازاندیشی در معرفتی است که می‌تواند منشأیی غیر استنتاجی داشته باشد.

اهمیت این همگرایی زمانی آشکارتر می‌شود که آن را در بستر نقد انحصارگرایی استدلالی در خداشناسی تحلیل
کنیم. پلتنینگا اصل توجه به دلیل و شواهد را به‌خودی‌خود نفی نمی‌کند؛ زیرا مطالبه پشتوانه معرفتی برای باورها،
فی‌نفسه با معیارهای عقلانی ناسازگار نیست و در بسیاری از حوزه‌های معرفت نقش ضروری ایفا می‌کند. نقد او
بیشتر متوجه قرائتی از قرینه‌گرایی است که عقلانیت را به‌طور انحصاری در چارچوب استدلال و شواهد صریح

تعریف می‌کند و در نتیجه، باور دینی را فاقد شرایط لازم برای توجیه معرفتی می‌داند. ملاصدرا نیز، هرچند ارزش و ضرورت برهان را انکار نمی‌کند، معرفت را در نهایت به ساحت مفاهیم و استدلال‌ها فرو نمی‌کاهد. از این‌رو، در هر دو رویکرد، عقلانیت دینی نه در نفی استدلال، بلکه در گسترش منابع و ظرفیت‌های شناخت معتبر انسانی معنا می‌یابد؛ به گونه‌ای که در کنار استدلال، ساحت‌های دیگری از آگاهی نیز در شکل‌گیری معرفت معتبر نقش دارند (خوشنویسان، ۱۴۰۱: ۲۹۰).

با این حال، اهمیت این همگرایی صرفاً در اشتراک نتایج نیست. آنچه این دو نظریه را به یکدیگر نزدیک می‌کند، تلاش مشترک آنان برای بازاندیشی در معنای عقلانیت است. هر دو متفکر، هرچند از دو سنت متفاوت، در برابر تلقی‌ای از عقلانیت موضع می‌گیرند که شناخت را به استدلال تقلیل می‌دهد و انسان را تنها در مقام استدلال‌گر می‌فهمد. در مقابل، آنان از افق گسترده‌تری دفاع می‌کنند که در آن، عقلانیت می‌تواند با حضور، شهود، فطرت و آگاهی مستقیم نیز پیوند یابد. از همین‌رو، همگرایی ملاصدرا و پلتنینگا را باید بیش از آنکه همگرایی دو نظریه درباره خداشناسی بدانیم، همگرایی دو قرائت متفاوت از ماهیت معرفت انسانی تلقی کرد؛ قرائتی که راه را برای بازخوانی عمیق‌تر معرفت‌شناسی اصلاح‌شده در پرتو علم حضوری هموار می‌سازد.

۳-۲. علم حضوری به مثابه مبنای وجودشناختی حس خداشناسی

اگر نقطه قوت معرفت‌شناسی اصلاح‌شده در دفاع از عقلانیت باور دینی باشد، ظرفیت اصلی حکمت متعالیه در تبیین امکان چنین باوری آشکار می‌شود. از این منظر، نسبت میان حس خداشناسی پلتنینگا و علم حضوری ملاصدرا صرفاً بیانگر شباهت دو نظریه درباره معرفت برهان نامحور نیست، بلکه می‌تواند به منزله رابطه‌ای تبیینی فهم شود که در آن، علم حضوری افق وجودشناختی گسترده‌تری برای فهم حس خداشناسی فراهم می‌آورد. بدین ترتیب، کانون بحث از پرسش درباره عقلانیت باور به خدا به پرسش از امکان تحقق و انکشاف چنین باوری منتقل می‌شود.

در نظریه پلتنینگا، حس خداشناسی، سازوکاری معرفتی است که در شرایط مناسب، باور به خدا را در انسان پدید می‌آورد و از عقلانیت آن دفاع می‌کند. با این حال، این نظریه بیش از هر چیز بر چگونگی شکل‌گیری باور دینی تمرکز دارد و درباره مبنای وجودی این آگاهی توضیح محدودی ارائه می‌دهد (McClain, 2025: 8). در مقابل، علم حضوری از نحوه حضور حقیقت برای فاعل شناسایی آغاز می‌کند و معرفت مستقیم را بر نوعی نسبت وجودی میان عالم و معلوم مبتنی می‌سازد. در این چارچوب، آگاهی از خدا ریشه در ارتباط وجودی انسان با مبدأ هستی دارد و همین امر امکان ظهور حقیقت الهی در افق آگاهی انسان را توضیح می‌دهد.

۴۴ علم حضوری و عقلانیت باور به خدا: بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا در پرتو حکمت متعالیه ملاصدرا

بر این اساس، میان دو نظریه نوعی رابطه تکمیلی برقرار است. حس خداشناسی تبیین می‌کند که باور به خدا چگونه پدید می‌آید و از اعتبار معرفتی برخوردار می‌شود، در حالی که علم حضوری چرایی امکان این ظهور را روشن می‌سازد. آنچه در معرفت‌شناسی اصلاح‌شده به صورت یک قابلیت شناختی مطرح می‌شود، در حکمت متعالیه بر پایه نسبت وجودی انسان و حقیقت متعالی تفسیر می‌گردد. از همین رو، علم حضوری را می‌توان مبنایی وجودشناختی برای بازخوانی حس خداشناسی تلقی کرد (پاشایی، ۱۳۹۷: ۱۴۵)؛ مبنایی که خلأ متافیزیکی موجود در تبیین پلنتینگا را تا حدی برطرف می‌سازد و افق تحلیل را از سطح کارکردهای معرفتی به سطح شرایط وجودی امکان معرفت ارتقا می‌دهد.

اهمیت این بازخوانی در آن است که مفهوم عقلانیت باور دینی نیز معنایی عمیق‌تر پیدا می‌کند. در معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، عقلانیت عمدتاً به موجه بودن باور در غیاب استدلال ناظر است؛ اما در حکمت متعالیه، عقلانیت با نحوه تحقق وجودی آگاهی و انکشاف حقیقت پیوند می‌یابد. در نتیجه، باور دینی صرفاً به دلیل برخورداری از توجیه معرفتی عقلانی نیست، بلکه از آن رو عقلانی است که بر نسبتی واقعی میان انسان و حقیقت متعالی استوار است. از این منظر، نسبت میان دو نظریه را می‌توان گذار از «توجیه معرفتی» به «انکشاف وجودی» دانست.

البته این تحلیل به معنای یکسان دانستن دو دستگاه فکری نیست. معرفت‌شناسی اصلاح‌شده در بستر فلسفه تحلیلی و با تمرکز بر مسئله توجیه معرفتی شکل گرفته است، در حالی که حکمت متعالیه بر مبنای وجودشناختی و نظریه علم به مثابه مرتبه‌ای از وجود استوار است. از این رو، رابطه میان آن دو را باید رابطه تعمیق و تفسیر مجدد دانست، نه رابطه جایگزینی. بر پایه یافته‌های این پژوهش، فرضیه اصلی مقاله مبنی بر امکان بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده در پرتو علم حضوری قابل دفاع است؛ زیرا علم حضوری می‌تواند مبنایی وجودشناختی برای فهم معرفت برهان نامحور به خدا فراهم آورد و نظریه پلنتینگا را از سطح دفاع از عقلانیت باور دینی به سطح تبیین امکان وجودی آن ارتقا دهد. در این افق، مسئله باور به خدا به نحوه گشودگی وجود انسان به سوی حقیقت متعالی پیوند می‌خورد و معرفت الهی همزمان واجد اعتبار معرفتی و پشتوانه وجودشناختی خواهد بود. برای روشن‌تر شدن نقاط اشتراک و افتراق این دو رویکرد و تبیین دقیق‌تر نسبت میان آن‌ها، مهم‌ترین مؤلفه‌های دیدگاه ملاصدرا و پلنتینگا در جدول زیر به صورت تطبیقی ارائه شده است:

محور مقایسه	آلوم پلتنینگا	ملاصدرا	نتیجه تطبیقی
مبنای معرفت به خدا	حس خداشناسی به عنوان استعداد شناختی فطری	علم حضوری مبتنی بر نسبت وجودی میان نفس و مبدأ هستی	هر دو از معرفت برهان نامحور به خدا دفاع می‌کنند، اما ملاصدرا مبنای وجودشناختی عمیق‌تری برای آن ارائه می‌دهد.
تبیین شکل‌گیری معرفت دینی	باور به خدا در شرایط مناسب به صورت مستقیم و غیر استنتاجی پدید می‌آید.	معرفت الهی حاصل حضور و ارتباط وجودی انسان با حقیقت متعالی است.	پلتنینگا چگونگی پیدایش باور را توضیح می‌دهد و ملاصدرا چرایی امکان آن را تبیین می‌کند.
جایگاه استدلال در خداشناسی	استدلال برای عقلانیت باور ضروری نیست، هرچند می‌تواند مؤید آن باشد.	برهان نقش تنبیهی و تکمیلی دارد و منشأ اصلی معرفت الهی نیست.	هر دو انحصار استدلال در خداشناسی را نقد می‌کنند.
معیار عقلانیت باور دینی	کارکرد صحیح قوای شناختی و برخورداری از تضمین معرفتی	انکشاف حقیقت بر پایه نسبت وجودی عالم و معلوم	عقلانیت در پلتنینگا بیشتر معرفت‌شناختی و در ملاصدرا افزون بر آن، وجودشناختی است.
نسبت انسان و خدا در فرایند معرفت	در قالب رابطه فاعل شناسایی با یک باور موجه صورت‌بندی می‌شود.	بر پایه وابستگی وجودی انسان به مبدأ هستی تفسیر می‌شود.	حکمت متعالیه لایه متافیزیکی رابطه انسان و خدا را روشن‌تر می‌سازد.
مسئله محوری نظریه	دفاع از عقلانیت باور به خدا در برابر قرینه‌گرایی	تبیین امکان معرفت مستقیم و حضوری به خدا	گفت‌وگوی دو نظریه به گذار از توجیه معرفتی به انکشاف وجودی در تحلیل معرفت دینی می‌انجامد.

جدول ۱. مقایسه تطبیقی مبانی معرفت برهان نامحور به خدا در اندیشه پلتنینگا و ملاصدرا

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده آلوم پلتنینگا در پرتو نظریه علم حضوری ملاصدرا، به بررسی امکان هم‌نشینی تحلیلی میان دو سنت فلسفی در مسئله عقلانیت باور دینی پرداخت. پرسش اصلی آن بود

۴۶ علم حضوری و عقلانیت باور به خدا: بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلتنینگا در پرتو حکمت متعالیه ملاصدرا

که آیا می‌توان تبیین پلتنینگا از عقلانیت باور برهان نامحور به خدا را در افقی وجودشناختی‌تر بازخوانی و تعمیق کرد. یافته‌ها نشان داد معرفت‌شناسی اصلاح‌شده با نقد قرینه‌گرایی و نظریه باور پایه موجه، امکان دفاع از عقلانیت باور دینی را در سطح معرفت‌شناختی فراهم می‌کند. مفهوم حس خداشناسی نیز سازوکاری برای تبیین شکل‌گیری برهان نامحور باور به خدا ارائه می‌دهد، هرچند این تبیین عملتاً در سطح توجیه معرفتی باقی می‌ماند و به مبانی وجودشناختی آن کمتر می‌پردازد. در مقابل، حکمت متعالیه ملاصدرا با تکیه بر اصالت وجود، تشکیک وجود و علم حضوری، معرفت را به نحوه‌ای از حضور وجودی تفسیر می‌کند. در این چارچوب، اتحاد عالم و معلوم و علم حضوری امکان فهم معرفت مستقیم به خدا را بر پایه ساختار وجودی انسان و نسبت او با حقیقت متعالی توضیح می‌دهد. پاسخ به پرسش اصلی پژوهش این است که علم حضوری می‌تواند مبنای وجودشناختی مناسبی برای بازخوانی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده فراهم کند؛ به این معنا که حس خداشناسی در دستگاه پلتنینگا را می‌توان در پرتو نسبت وجودی انسان با مبدأ هستی عمیق‌تر فهم کرد. بدین ترتیب، آنچه در سطح معرفت‌شناسی به صورت یک سازوکار شناختی برهان نامحور مطرح می‌شود، در حکمت متعالیه ریشه در ساختار وجودی انسان می‌یابد.

منابع

- پاشایی، محمدجواد (۱۳۹۷). *بازخوانی مسئله وحی با تأکید بر رهیافت هستی‌شناسانه ملاصدرا به علم حضوری*، اندیشه نوین دینی، سال چهاردهم، شماره پنجاه‌وسوم، صص ۱۳۹-۱۵۴.
- ترکاشوند، احسان؛ صادقیان‌بناب، سعیده (۱۳۹۶). *بررسی تطبیقی-انتقادی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و آلوین پلتنینگا درباره اثبات وجود خدا*، اندیشه نوین دینی، دوره سیزدهم، شماره پنجاه‌ویکم، صص ۱۲۱-۱۳۸.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۴۰۱). *تفسیر موضوعی قرآن کریم: فطرت در قرآن* (جلد ۱۲)، ویراست محمدرضا مصطفی‌پور. قم: انتشارات اسراء.
- خزاعی، زهرا؛ سرکارپور، زهرا (۱۴۰۰). *مقایسه نظریه آشنایی راسل و نظریه علم حضوری ملاصدرا*، حکمت و فلسفه، سال هفدهم، شماره شصت‌وپنجم، صص ۸۸-۱۱۲.
- خوشنویسان، فهیمه (۱۴۰۱). *ماهیت نداشتن خداوند و نتایج معرفتی آن از دیدگاه پلتنینگا و ملاصدرا*،

- هستی و شناخت، دوره نهم، شماره دوم، صص ۲۸۳-۳۰۲.
- خوشنویسان، فهیمه (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی معرفت‌شناسی دینی از دیدگاه ملاصدرا و پلنتینگا، آموزه‌های فلسفه اسلامی، دوره بیستم، شماره پنجاه و یکم، صص ۱۴۳-۱۷۸.
- شکیبی، زینب؛ خوشنویسان، فهیمه (۱۴۰۲). تأثیر عوامل غیر معرفتی بر معرفت از نگاه پلنتینگا و ملاصدرا، حکمت صدرایی، دوره یازدهم، شماره دوم، صص ۱۲۶-۱۳۶.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۶). شرح أصول الکافی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۸). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة، قم: مکتبه المصطفوی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۱). مجموعه رسائل فلسفی: الحکمة العرشیه، المسائل القدسیه، المشاعر، مثنوی، تهران: مؤسسه بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۴۰۱). مفاتیح الغیب (کلید رازهای قرآن)، ترجمه محمد خواجه‌ای. تهران: انتشارات مولی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۴۰۴). المبدأ و المعاد، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- عسکرزاده مزرعه، اکرم؛ علم‌الهدی، سیدعلی (۱۳۹۷). بررسی انتقادی جایگاه آگاهی در معرفت‌شناسی پلنتینگا (با تأکید بر نقش خدا)، اندیشه دینی، دوره هجدهم، شماره اول، صص ۸۵-۱۰۰.
- فدایی، مهدی (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی معرفت فطری خدا از نظر علامه طباطبایی با نظریه حس الوهی پلنتینگا، اندیشه نوین دینی، دوره نهم، شماره سی و پنجم، صص ۱۱۷-۱۳۲.
- محفوظی، مسعود؛ گرامی، غلامحسین (۱۴۰۱). حقیقت معرفت‌الله از منظر فخر رازی و صدر المتألهین شیرازی، اندیشه نوین دینی، دوره هجدهم، شماره شصت و هشتم، صص ۱۵۵-۱۷۲.

De Cruz, Helen; De Smedt, Johan (2014). *A Natural History of Natural Theology: The Cognitive Science of Theology and Philosophy of Religion*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Kierkegaard, Soren (2021). *Fear and Trembling: A New Translation*, New York: Liveright Publishing Corporation.

Madigan, Timothy James (1999). *Ethics and Evidentialism: W. K. Clifford and The Ethics of Belief*, New York: State University of New York Press.

McCain, Kevin (2023). *Evidence and Religious Belief*, In John Fuqua, John Greco and Tyler McNabb (Eds.), *The Cambridge Handbook of Religious Epistemology*, Cambridge: Cambridge University Press.

McClain, R. J. Y (2025). *Multi-ethnic Identity in the New Testament: Genealogies, Myths, and the Politics of Ancestry*, Doctoral dissertation, University of Glasgow.

Perrine, Timothy (2024). *The Sensus Divinitatis and Non-Theistic Belief; or Turning Plantinga's Religious Epistemology Against Christian Theism*, *Theology and Science*, Vol.22, No.4: pp. 739-756.

Plantinga, Alvin (1990). *The Twin Pillars of Christian Scholarship*, Grand Rapids, Michigan: Calvin College and Seminary.

Plantinga, Alvin (2000). *Warranted Christian Belief*, Oxford: Oxford University Press.

Plantinga, Alvin (2011). *Where the Conflict Really Lies: Science, Religion, and Naturalism*, Oxford: Oxford University Press.

Plantinga, Alvin (2015). *Knowledge and Christian Belief*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.

Plantinga, Alvin (2017). *Warrant and Proper Function*, Oxford: Oxford University Press.

Plantinga, Alvin; Wolterstorff, Nicholas (2022). *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.